

BIBLIOTECA TÀRRACO D'ARQUEOLOGIA

PAU, FRUCTUÓS I EL CRISTIANISME PRIMITIU A TARRAGONA (SEGLES I-VIII)

ACTES DEL CONGRÉS DE TARRAGONA
(19-21 DE JUNY DE 2008)

Eds.:

Josep M. Gavalrà Ribot
Andreu Muñoz Melgar
Armand Puig i Tàrrach

Fundació Privada Liber

Entitats organitzadores del Congrés:

Biblioteca Tàrraco d'Arqueologia, núm. 6

Eds.: Josep M. Gavalda Ribot, Andreu Muñoz Melgar i Armand Puig i Tàrrach

Edita: Fundació Privada Liber. 2010 i INSAF

liber@fundacioliber.org

Producció: Diggraf edicions

ISBN: 978-84-614-1690-5

Dipòsit legal: T-749-2010

EL SANTUARI PALEOCRISTIÀ DELS SANTS MÀRTIRS FRUCTUÓS, AUGURI I EULOGI EN EL SUBURBI DE TÀRRACO

Jordi LÓPEZ VILAR

Tàrraco, com a capital de la Tarraconense i com a ciutat que gaudia d'unes comunicacions privilegiades, tant marítimes com terrestres, va acollir aviat diversos cultes orientals, i probablement aviat devien arribar també les primeres notícies del cristianisme. Malgrat la tradició de la vinguda de Sant Pau, no tenim referències fiables dels orígens i cal esperar fins a mitjans de segle III per la primera dada certa que ens proporcionen les actes del martiri del bisbe de la ciutat Sant Fructuós i dels seus diaques Auguri i Eulogi, en el marc de les persecucions de l'emperador Valerià, els quals, després d'un judici davant del governador Emilià, foren cremats a l'*arena* de l'amfiteatre el 21 de gener de l'any 259. Les actes, autèntiques, ens mostren ja per aquesta època una comunitat assentada, plenament organitzada i en bona convivència amb els ciutadans no cristians. Defugirem aquí de narrar el procés i extreure'n les dades històriques, i remetem a l'estudi que Franchi dei Cavalieri va publicar en el seu dia. Anotem només que el text de la *Passio* assoliria amb el temps una gran difusió, com demostra que el mateix Sant Agustí dedicés un dels seus sermons als tres sants i que Prudenci la seguís en l'himne VI del seu *Peristephanon*. I afegim també que aquestes actes són el segon testimoni ferm de cristianisme a la Península Ibèrica, només darrera de l'epístola 67 de Sant Ciprià, datada els anys 254-255.

En la segona meitat del segle III es comencen a formar les grans àrees funeràries de la Tàrraco baiximperial, les quals adquiriran un gran desenvolupament en els segles IV i V. Els elements comuns són: enterraments fora muralles, ritus d'inhumació, escassos aixovars funeraris, i cos dipositat generalment a sol ixent (fig. 1).

Sense dubte la més important és la Necròpolis paleocristiana també anomenada de Sant Fructuós. Es tracta d'un conjunt arqueològic fonamental per la història de la ciutat i per l'arqueologia cristiana de les províncies i hom considerà que es tractava de la necròpolis a l'aire lliure més variada i extensa d'Occident. Mn. Serra Vilaró va documentar poc més de 2000 sepulcres, però la xifra és molt superior perquè a aquests s'hi ha de sumar bona part de la superfície excavada sota la direcció dels enginyers de la fàbrica de Tabacs. Així, pot entreveure's que el nombre de sepultures podria haver arribat a les

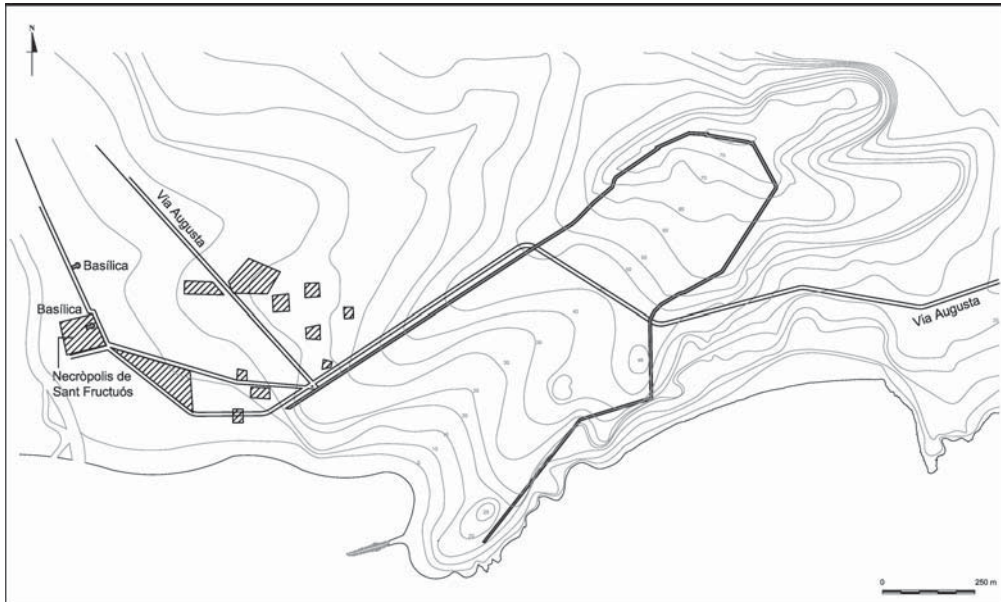

Figura. 1.-Plànol esquemàtic de la ciutat de Tàrraco, amb indicació de l'orografia i el perímetre amurallat. Es distingeix bé l'acròpolis, al nord-est, el port, al sud-oest i el suburbi occidental, on s'han assenyalat les àrees funeràries dels segles IV-V i les dues basíliques paleocristianes (López, 2006).

3000 ó més.

En aquests terrenys ja s'hi trobaven alguns enterraments alt-imperials en relació amb el sistema viari. El més que probable enterrament de les restes de sant Fructuós, sant Auguri i sant Eulogi l'any 259 va generar al seu voltant una gran necròpolis que s'explica pel desig dels fidels d'enterrar-se a redós de les tombes martirials. Aquesta necròpolis estava ben delimitada per murs i vials, ocupant una superfície d'uns 8000 m². El moment àlgid d'aquest cementiri se situa en els segles IV i V i cap a mitjans del segle V hauriem de situar el seu moment final, tot i que sembla haver-hi una continuïtat residual fins el segle VI. Dues característiques distingeixen aquesta necròpolis de les restants. La primera és la constant superposició d'enterraments, com a solució a la manca de sòl més proper a la tomba santa, una *densificació* que és pròpia d'aquest cementiri i constitueix una prova més de la presència dels màrtirs. Un segon element singular és la riquesa i varietat dels sepulcres. Em refereixo a determinats elements sumptuaris com ara els nombrosos sarcòfags, laudes de mosaic, i el repertori epigràfic. A més, la presència de mausoleus magnifica arquitectònicament tota aquesta àrea amb una cronologia que coincideix amb el moment més impor-

tant de la necròpolis: de mitjans del IV a mitjans del V.

1. LA BASÍLICA MERIDIONAL O DE SANT FRUCTUÓS

Aproximadament en el centre d'aquesta necròpolis s'aixecà una basílica, excavada per Mn. Serra Vilaró, construïda a finals de la quarta centúria o a principis de la següent, que constitueix amb quasi total certesa la *memoria / martyrium* dels sants Fructuós, Auguri i Eulogi, i que devia ser aixecada en aquests moments per substituir-ne un altre que l'arqueologia ha estat incapaç de localitzar (fig. 2). El que difícilment pot dubtar-se és que la basílica estava dedicada als sants tarraconenses; les restes epigràfiques ho confirmen, sobretot aquell petit fragment on pot llegir-se *[Fru]ctuosi A[ugurii et Eulogi]*. També algunes làpides fan referència explícita a una *tumulatio ad sanctos*: dues esmenten una *sede sanctorum*, i la inscripció de la tomba d'Òptim conté l'expressió *sancta Crbisti* [sic] *in sede quiescis*, fent referència a que tot l'edifici està consagrat a Déu. Les inscripcions demostren que ens trobem davant d'un temple de culte eucarístic amb altar i lloc de commemoració martirial. El caràcter central d'aquest es manifesta en la seva situació respecte del cementiri i en la riquesa i varietat dels elements de senyalització sepulcral que conté el paviment.

És una basílica que té també un caràcter funerari, com confirma un subsòl atapeït de tombes. Si la basílica episcopal estava situada *intra muros*, com crec, els enterraments dels bisbes i altres membres destacats del clergat, al menys durant el segle V, s'haurien efectuat per lògica en el lloc més prestigiós de totes les àrees funeràries actives en aquells moments; això és, en la necròpolis de Sant Fructuós, i més possiblement encara en la basílica dels màrtirs o algun dels seus mausoleus annexes. Malauradament cap de les inscripcions recuperades en la basílica pot ser atribuïda amb seguretat a un bisbe, potser a causa de l'estat general de destrucció que presentava l'edifici, el qual es feia més evident encara en les criptes. Per exemple, les dues laudes musives de la cripta dels arcs que per la seva posició topogràfica són preeminents, van trobar-se destruïdes. Hem de referir-nos obligatòriament a un altre epígraf també en *opus tessellatum*: el d'Òptim. El text presenta una llacuna al final de la primera línia que sempre s'havia restituit amb la paraula *dominus*, però un estudi dels últims anys ha proposat el vocable *antistes*. Si aquesta hipòtesi fós certa, tindriem en la nau central de la basílica la tomba d'un bisbe desconegut, que hauriem de situar cronològicament entre Himeri (ca. 385) i Ticià (ca. 419). Després de la pau constantiniana, el sepeli dels bisbes de Roma en les diverses àrees martirials extraurbanes està ben documentat en la capital de l'Imperi. Són sepulcres que tenen la intenció d'associar-se —al menys idealment— amb els màrtirs.

La basílica excavada per Mn. Serra Vilaró els anys 20 del segle passat era un recinte de tres naus i absis semicircular orientat a l'est de 39 per 19 m. amb un transsepte. Diversos mausoleus s'annexaven a la nau septentrional i a la capçalera. En el moment de la seva excavació van poder identificar-se dos paviments superposats; un inferior d'*opus signinum*, i un altre superior de grans teselles de marbre. El ritme de la columnata era de nou columnes per banda,

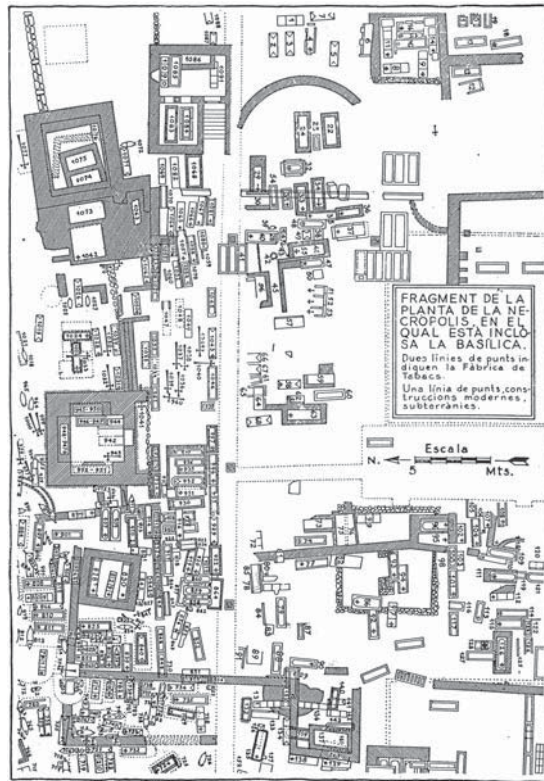

Figura. 2.-Planta de la basílica meridional o de Sant Fructuós, segons Serra Vilaró. Inclou també algunes estructures tant anteriors com posteriors a la basílica originària. Es veu bé l'absis semicircular a l'est, al costat la cripta dels arcs amb les escales per baixar-hi, els diversos mausoleus annexats a la nau septentrional i el contraabsis de planta quadrangular a l'oest (Serra, 1948).

amb un intercolumni d'uns tres metres.

Alguns mausoleus es relacionen físicament amb la basílica, principalment en el lateral nord. La majoria de mausoleus és posterior a la pròpia basílica, i alguns dels que semblen anteriors podrien haver estat després connectats amb la fàbrica del temple. Tots els mausoleus tenen una cota de pavimentació similar, però l'anomenada cripta dels Arcs, ubicada al nord de l'absis, té quelcom específic que la diferencia dels demés: és l'únic que té una estructura subterrània amb connexió directa amb la basílica. La cripta allotjava una sèrie de sepulcres. En la petita cambra a la qual s'ingressa a través dels dos arcs n'hi havia dos que havien estat segellats amb laudes de mosaic que lamentablement van trobar-se destruïdes. En l'àmbit veí, també sota el paviment, hi havia dos nous

sepulcres i a un moment posterior correspon la instal·lació d'un sarcòfag monolític.

Un altre dels elements destacables és un recinte ubicat a l'oest de la basílica, de planta gairebé quadrada, que és l'únic mausoleu plenament coetani al temple. Tres dels seus quatre costats estan ben delimitats, però per orient queda obert a les naus. En clara relació amb el recinte es trobà un sepulcre de murets que es va construir adossat al mur occidental, que és el de majors dimensions de la necròpolis. En l'interior s'hi trobaren dos esquelets. La importància d'aquesta sepultura no rau només en el seu tamany; també era excepcional en el sentit que sobresortia del paviment, mentre els restants sepulcres del recinte es trobaven sota del paviment. Encara cal destacar un tercer element; sobre el sepulcre hi havia, en l'angle sud-oriental, un basament de columna *in situ*. Això implica que el sepulcre, a més de sobresortir del paviment, estava coronat per una mena de baldaquí que el senyalitzava d'una manera ostensible. Arribats a aquest punt, no podem deixar de comparar aquest recinte amb el contraabsis tant ben documentat en la nova basílica descoberta l'any 1994. En efecte, com veurem després, el segon temple disposava d'un contraabsis d'evident funcionalitat funerària amb una tomba principal en l'extrem occidental, col·locada transversalment respecte a l'eix de l'edifici (fig. 3).

Segons Serra Vilaró la basílica va ser construïda en el segle IV, destruïda pels bàrbars sobre l'any 400 i novament restaurada, desapareixent a finals del segle V. Del Amo, en base a la situació topogràfica d'algunes inscripcions i mosaics funeraris, va adelantar la data de la seva construcció fins a mitjan de segle V, amb una perduració fins les darreries del segle VI o començaments del VII. Una nova revisió de la situació de determinades làpides m'ha dut a proposar una datació entorn de l'any 400, amb un ús funerari constatat al llarg de tot el segle V.

És difícil esbrinar el moment final de la basílica. El paviment tesel·lat es data a inicis del segle VI. Desconeixem quan s'abandona la basílica, però el fet que procedents de l'àrea es trobessin una sèrie d'elements decoratius de caire visigòtic situats entre la segona meitat del segle VI i el segle VII, i la identificació d'alguns objectes de bronze d'ús litúrgic del segle VI indiquen la pervivència de la basílica durant tot el segle VI i potser més enllà.

2. CONSTRUCCIONS ANNEXES AL SUD DE LA BASÍLICA DE SANT FRUTUÓS

Al sud de la basílica hi ha una sèrie d'estances que, d'una manera o altra, hi estan relacionades (fig. 4). Destaca un petit àmbit quadrangular; en el seu interior s'hi descobrí un petit baptisteri de forma rectangular. Interessa recalcar que un gruixut paviment d'*opus signinum* cobria la instal·lació litúrgica inutilitzant la piscina baptismal, la qual cosa ens indica dues fases per aquest àmbit. El baptisteri tarraconense està col·locat a poca distància de la capçalera però clarament independent, amb la qual potser estaria comunicat a través d'una estan-

Figura. 3.-Fotografies dels contraabsis de les dues basíliques. A dalt, el de la basílica meridional, amb el sepulcre monumental cobert amb un placat de lloses marmòries (Arxiu MNAT/Serra Vilaró). A baix, el de la basílica septentrional, amb el sepulcre principal buit i una inhumació secundària que conservava encara les restes humanes en força bon estat (López, 2006).

ça allargada que contenia alguns enterraments. Cal recordar que en les proximitats van trobar-se les laudes musives d'*Ampelius* i del Crismó.

Dels altres edificis ubicats al sud de la basílica en tenim una informació molt deficient. Aquest sector fou intervingut abans de que Mn. Serra Vilaró entrés en acció i de la documentació publicada es desprèn que els treballs arqueològics es limitaren a recuperar objectes i a aixecar el plànol dels murs que quedaven al descobert.

Les construccions ocupaven una gran àrea i es trobaven limitades per la basílica al nord i pel camí de la Fonteta al sud. L'anàlisi dels plànols mostra la presència de distintes construccions que pertanyen també a èpoques diferents.

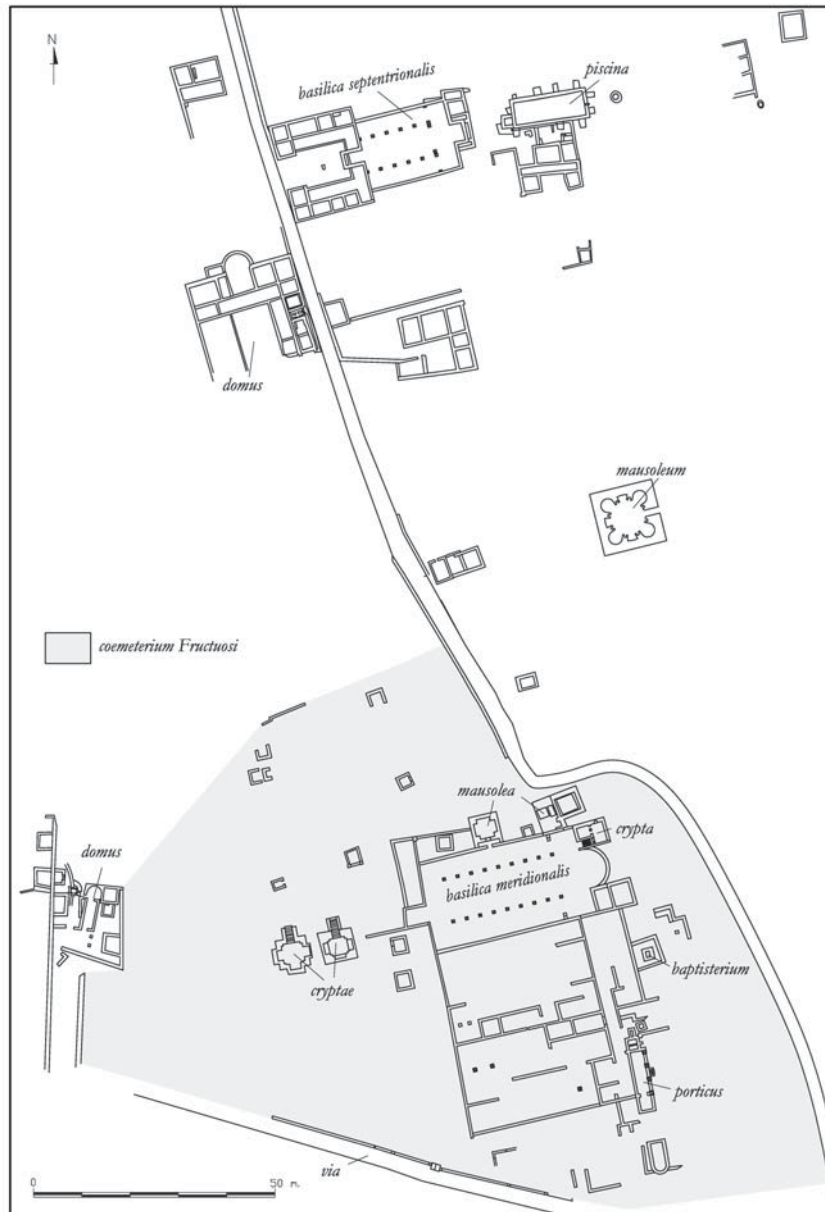

Figura 4.-Planta general del conjunt paleocristià del Francolí, amb els edificis tardoromans representats. Al sud s'observa la basílica martirial de Frutuós amb l'edifici annexat que conté un baptisteri i un pòrtic encarat a la ciutat. Més a l'oest, dues criptes i les restes d'una domus tardoromana. Seguint la via cap el nord es troben, a la dreta, les restes d'un gran mausoleu de planta central (segle IV). Més endavant apareix representat el conjunt descobert l'any 1994: a l'esquerra, la domus del segle IV; a la dreta, un grup d'edificis del segle V entre els que ressaltava la basílica septentrional amb el seu atri (López, 2006).

Aquí només farem una breu referència a les estructures que segueixen uns eixos nord-sud i est-oest, com la basílica excavada per Serra Vilaró.

És un conjunt de murs disposats ortogonalment ocupant una superfície d'uns 2.200 m² que tothom fins la publicació del meu llibre sobre les basíliques paleocristianes de Tàrraco havia interpretat com restes pertanyents a una *villa* romana del segle II. Al sud de la basílica es troba un espai lliure bastant gran envoltat de construccions, com si fós un pati; en altres llocs s'adverteixen carreus ben centrats que degueren sostenir columnes o pilars. Si observem amb deteniment la planta i la única fotografia conservada d'aquesta estructura de seguida ens adonarem de la presència d'un porxo encarat a la ciutat que consta de quatre columnes sobreelevades per un *podium*. Evidentment es tracta d'un accés monumental. Hi ha un aspecte molt important: alguns murs de la basílica estan ben lligats amb els de la suposada *villa* i en són continuació. De fet, l'existència d'un baptisteri no fa altra cosa que confirmar la cronologia tardana de —com a mínim— algunes de les estances. En alguns punts va identificar-se un sistema de fonamentació emprat en la basílica consistent en aixecar els murs o els pilars sobre sarcòfags monolítics reaprofitats, que és motiu suficient per atribuir-li una cronologia tardoromana.

Amb aquests antecedents considerem que els murs de l'edifici al sud de la basílica no pertanyen a una *villa* altimperial com s'havia vingut considerant. Formen un tot compacte amb el temple i contenen un element de primer ordre: un baptisteri. Hi ha més aspectes que podrien ser rellevants; la llargada de la basílica determina també l'amplada de l'edifici i si es perllonga l'amplada de la basílica cap el sud (a 20 i 40 metres respectivament), resulta que a la primera distància hi ha un mur que divideix transversalment d'est a oest tota la construcció, i si ens situem a 40 metres, un nou mur conservat només parcialment sembla limitar l'edifici pel sud. Dóna la impressió que la basílica hagués servit de mòdul per a la construcció d'aquest gran edifici meridional. Per tant, és més lògic atribuir a aquesta construcció una cronologia més tardana, coetània al moment fundacional de la basílica o en tot cas posterior.

La funcionalitat del que hem anomenat *edifici meridional* és difícil de determinar. L'accés monumental, encarat a la via, era un pòrtic tetràstil amb escalinata central i sembla estar estructurat entorn d'un pati pròxim a la basílica. Diversos basaments quadrangulars indiquen amplis espais coberts. Malauradament la poca documentació conservada de tot aquest sector només permet fer especulacions. Alguns hi voldran veure l'*episcopium* que esmenta Consenci en l'epístola adreçada a Sant Agustí i d'altres el *cenobium sanctis* citat en l'epitafi del bisbe Sergi (ca. 520-555). Per un conjunt annex d'aquestes característiques podria plantejar-se també la possibilitat que fós una hostatgeria associada al santuari. Sabem que el culte a Fructuós i els seus companys estava molt difós i evidentment atrauria un nombre considerable de pelegrins.

L'atracció de les tombes dels màrtirs, considerats «herois de la fe», va ser cada cop més important, especialment un cop acabades les persecucions. Que les tombes

eren venerades i visitades per nombrosos fidels és un fet acceptat per tothom i a Hispània en tenim un exemple paradigmàtic: Egèria i el seu itinerari. El mateix Paulí de Nola ens refereix en la seva rica producció literària com el 14 de gener, *dies natalis* de Sant Fèlix, una multitud de pelegrins procedents de la Itàlia centromeridional es reunia per visitar la tomba del màrtir que era objecte d'una viva devoció popular. En el complex de Cimitile, Sant Paulí de Nola, en la seva etapa de governador de la Campània entre els anys 378 i 381, va fer enllosar la via que duia al santuari extraurbà de Sant Fèlix, on va construir un *xenodochium*. El santuari de Tebessa, aixecat entre finals del segle IV i principis del V, disposava d'un edifici de tres naus annexat a l'atri que amb base a paral·lels s'ha identificat com una hostatgeria, amb una planta baixa destinada a quadres amb les seves menjadores i una planta superior per a les habitacions.

També a Roma les tombes santes eren visitades, i en la ciutat eterna el papa Damas (366-384) va tenir cura de monumentalitzar les tombes dels màrtirs servades en els diversos cementiris del suburbi amb nous epígrafs mètrics gravats amb una cal·ligrafia d'alta qualitat —l'anomenada damasiana o filocaliana—, i una nova sistematització dels sepulcres, com els dels sants Pere i Marcel·lí, Genar o Agapit. L'objectiu era, òbviament, la promoció del culte. La construcció d'edificis de serveis per als pelegrins relacionats amb les basíliques martirials es constata a Roma, sobretot en la segona meitat del segle V. Per exemple, el papa Hilari (461-468) va reactivar *S. Lorenzo* a la via Tiburtina amb la construcció d'un monestir, dos *balnea*, una residència senyorial —*praetorium*— i probablement dues biblioteques i un baptisteri. I també altres santuaris com *S. Pietro in Vaticano* i *S. Paolo fuori le mura* estaven dotats de diverses edificacions annexes, tant de complexos d'habitacions com de serveis als pelegrins, monestirs, etc., datats segons les fonts a partir de la segona meitat del segle V, tot i que arqueològicament gairebé no s'han pogut documentar, per la qual cosa no tenim coneixement de possibles preexistències. Per *Hispania* comptem amb el *xenodochium* de Mèrida, estructurat també a base de naus amb basílica central i dues plantes, tot i que la seva datació és ja molt tardana, de finals del segle VI. Sense més elements és francament difícil atribuir un destí a la nostra construcció. No obstant, la hipòtesi que hem plantejat cal que sigui tinguda en compte.

3. LA BASÍLICA SEPTENTRIONAL

Uns 130 m. al nord de la basílica excavada per Serra Vilaró es descobrí l'any 1994 un conjunt d'edificis entre els que destaca una segona basílica paleocristiana que descriurem seguidament (fig. 5). En l'extrem oriental i presidint l'edifici se situa un absis quadrangular amb una doble fonamentació i junt a aquest, dos petits àmbits laterals als que atribuïm funcions de sagristia. Trobem a continuació un transsepte que no sobresurt de la planta, el paviment del qual estava a una cota més alta que el de les naus. El cos de la basílica es troba dividit en tres naus. Als peus de la nau central es troba una estructura quadrangular

que constitueix un contraabsis que va tenir una evident funcionalitat funerària. Entre la basílica i la via se situa un atri que ofereix unes particularitats especialment interessants. Consta d'un pati central envoltat per un ambulacre al que s'obren en els laterals nord i sud una sèrie d'estances. Les seves mesures: 24

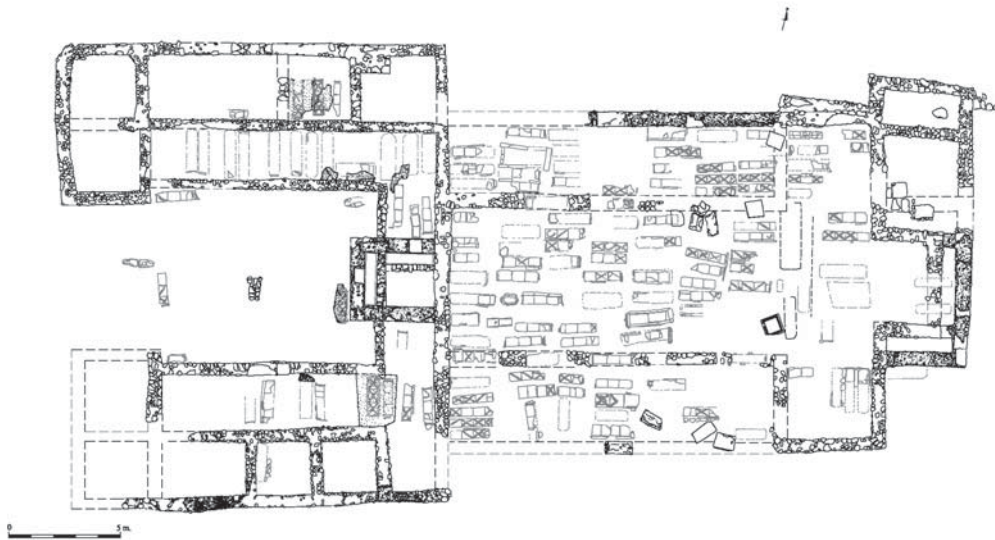

Figura 5.-Planta de la basílica septentrional. L'àrea del transsepte i l'absis quadrangular estan clarament delimitats, així com el contraabsis i l'atri. Destaca un subsòl atapeït de sepulcres (López, 2006).

per 15,20 m. per la basílica i 20,75 per 17,50 m. per l'atri.

L'estat de conservació era molt precari; havia sobreviscut la major part dels fonaments, però cap mur en alçat. Els paviments, que eren d'*opus signinum*, es trobaren esmicolats en els estrats d'arrasament. També la majoria de tombes es trobaren profanades. Tot, senyal evident de l'expoli sistemàtic a que es va veure sotmesa la basílica després del seu abandonament.

Existeixen dues tècniques constructives en la realització dels fonaments. La major part dels murs fonamenten sobre rases reomplertes prèviament amb còdols i argila. Aquesta tècnica s'empra en la totalitat de murs de l'atri i en alguns de la basílica. Una segona tècnica consisteix en reomplir les rases amb una successió de carreus. El perquè d'un tipus o altre de fonamentació ens va fer plantejar des d'un primer moment dues possibles hipòtesis. La primera, que es tractés de dues fases cronològiques ben diferenciades, i la segona es decantaria en atribuir una mateixa cronologia a la construcció paleocristiana, amb una explicació per aquesta doble tècnica que derivaria cap a motius d'ordre constructiu o arquitectònic. Després de sospesar els diferents arguments en pro

i en contra de l'existència d'aquestes dues fases considero molt improbable que el temple s'hagués aixecat en dues fases successives.

S'adverteix en la basílica un saqueig sistemàtic d'elements constructius: no s'ha trobat ni rastre de les columnes o capitells. L'excavació va constatar també la violació sistemàtica de les sepultures, ja en època antiga. Els únics elements nobles trobats a la basílica són dos basaments de pedra calcàrea. La seva particular ubicació en el punt de contacte entre la nau central i el transsepte és prou significativa; tot i que estan lleugerament desplaçats, deuen ser els basaments sobre els que s'alçava l'arc triomfal que separava els dos ambients arquitectònics. No s'ha conservat tampoc cap dels accessos, però la mateixa situació de la basílica entre el conjunt d'edificis contemporanis convida a ubicar les seves entrades a l'oest, comunicant amb l'atri, o al sud, obertes al pati.

La planta basilical porta implícita la divisió de les naus mitjançant dos murs sostinguts per columnes o pilars dels que només ha perviscut la fonamentació. Per intentar determinar la distància entre els suports, és a dir, els intercolumnis, comptem amb un element clau. Degut a la manca de subsòl per enterrar-hi més cossos (es calculen uns 200 sepulcres) es va arribar a l'extrem d'ocupar l'espai que quedava sota els arcs o arquitraus, malmetent aquella fonamentació correguda. Confrontant els trams intactes d'un i altre mur —on es recolzaven les columnes o pilars— pot deduir-se que l'intercolumni era d'uns 3 metres. Aquest ritme ens dona una successió de cinc arcades a cada costat de la nau central.

La completa destrucció del paviment de la basílica va dificultar conèixer directament si tot l'edifici estava pavimentat a una mateixa cota o variava segons els àmbits. No obstant, la confrontació de les cotes dels sepulcres va ser un element clau per a la restitució dels diferents nivells de pavimentació; l'absis i el transsepte es trobaven a un mateix nivell, sobreelevat respecte a les naus de la basílica uns 40 cm.

Dues fosses d'expoli situades en el punt de contacte amb la nau central ubiquen una hipotètica línia de cancells que marcava encara més aquesta separació (fig. 6). Entre les dues fosses, al centre, i coincidint amb l'eix de simetria de la basílica hi ha un espai que deuria correspondre a les escales que posarien en comunicació la nau central i l'espai del transsepte. Més difícil d'interpretar és la solució emprada per solucionar el canvi de cota amb les naus laterals. La presència de les dues fonamentacions simètriques pot ser la explicada com rioses per a reforçar els arcs superiors, alhora que podrien haver estat la base de sengles línies d'escales o cancells.

Si bé els cancells podrien haver separat la totalitat dels transsepte respecte de les naus, cal contemplar també la possibilitat que el transsepte estigués dividit en tres peces mitjançant cancells, però no s'han conservat més traces. Per poder afirmar-ho, hem de recórrer a l'argument negatiu que ens proporcionen les tombes. Així, malgrat el màxim aprofitament de l'espai de la basílica, aquestes respecten una àrea del transsepte: aquella que correspon a la teòrica per-

llongació dels fonaments de les columnates que separen les naus fins enllaçar amb els murs de l'absis. A més, diversos sepulcres s'hi alineen arrecerats. En aquest fet fonamentem la nostra hipòtesi: per aquest espai lliure de tombes i perfectament centrat discorrerien dues línies de cancells compartimentant inter-

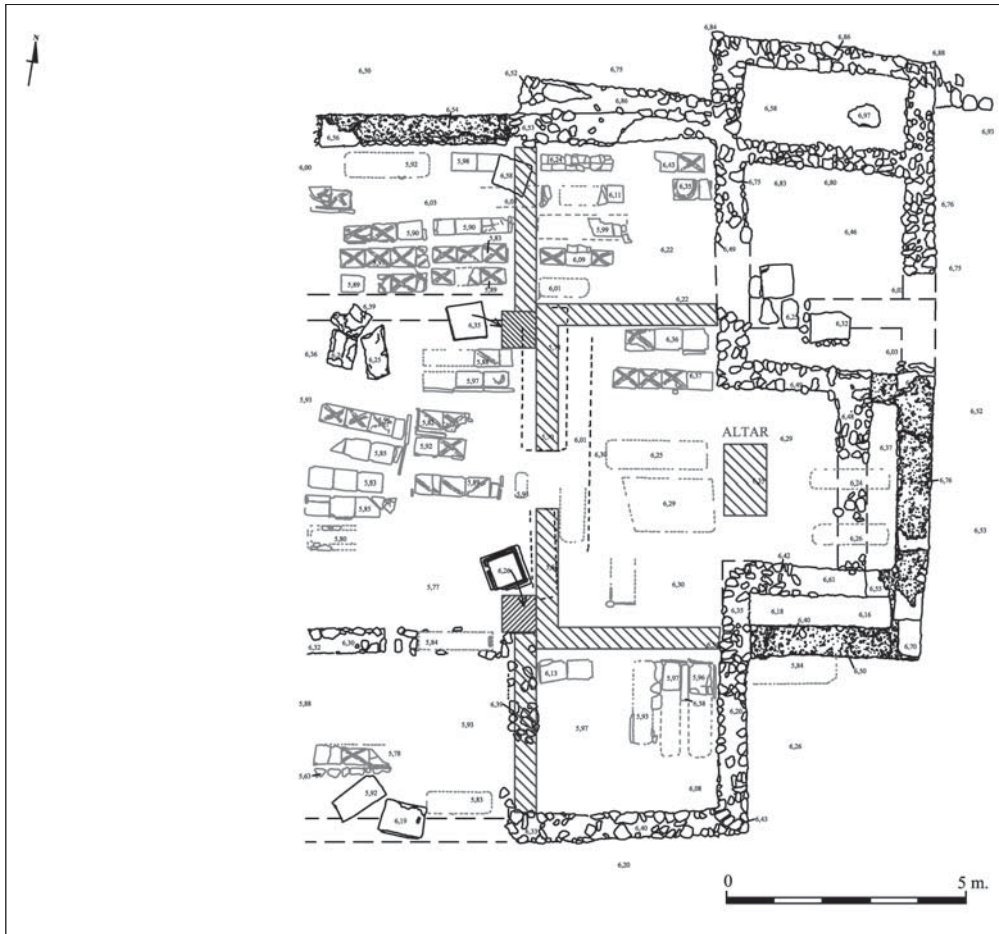

Figura 6. Proposta de situació dels cancells, en base a les fosses de fonamentació i a la disposició de les tombes. Les línies que delimiten el darrer tram de les naus laterals marquen un canvi de nivell que potser només vindria assenyalat per un o dos esglaons. L'altar és dins l'absis (López, 2006).

nament el transsepte.

Les restes no són gaire explícites en quant al lloc on s'ubicava l'altar, i novament hem de recórrer a l'absència de tombes en una zona de l'absis. Efectivament, dins l'absis hi ha un espai ben centrat on, significativament, no

dres de 10 x 10 peus en el que poden ser integrats tant la basílica com l'atri. 10 peus corresponen a 1 *pertica*, una unitat que sovint empraren els arquitectes romans en la planificació d'edificis. D'aquesta manera pot comprovar-se com la longitud de la basílica és de 8 *perticae*, i la seva amplada de 5; la longitud de l'atri és de 6 *perticae* i la seva amplada de 7.

No obstant, també cal advertir que la ubicació dels murs en la retícula que proposem no és del tot perfecte i només hi trobem una explicació possible; que si bé l'arquitecte va dissenyar un edifici proporcionat i harmònic, els mestres d'obres que participaren en l'execució del projecte no van ser tant escrupulosos. Potser per aquest motiu també les mesures no quadren sempre del tot. En aquest sentit, cal notar que aquestes desviacions no devien fer-se patents en la visió global de l'edifici i que, per altra banda, estem treballant a nivell de fonamentació, la qual cosa pot produir petites distorsions.

Una planta basilical amb transsepte defineix dos eixos que formen una creu llatina. La mesura d'aquests dos eixos o, el que és el mateix, la longitud i l'amplada internes reals de la basílica són 22'65 x 14 m. Si dividim la primera per la segona el resultat és de 1'617, molt pròxim al número auri ϕ ($\phi=1'618$). Aquesta senzilla operació ens demostra que l'arquitecte va tenir en compte la proporció àurea en el disseny de la basílica.

Durant els treballs d'excavació es recuperaren alguns trossos del paviment d'*opus signinum* de la basílica. L'estudi de la ceràmica continguda en el paviment ens proporciona la seva cronologia: primera meitat segle V. Els sòls d'*opus signinum*, l'absència de tesselles i altres elements nobles deixen entreveure una ornamentació senzilla. Un silenci epigràfic gairebé total (només quatre inscripcions documentades) dificulta la seva interpretació, però els aproximadament 200 sepulcres existents sota el temple i l'ambulacre de l'atri evidencien que ens trobem davant d'una basílica funerària.

4. EDIFICIS RELACIONATS AMB LA BASÍLICA SEPTENTRIONAL

Hem esmentat que diversos edificis estaven relacionats amb la nova basílica (vegeu fig. 4). Clarament conformen un conjunt arquitectònic independent de la necròpolis paleocristiana, però està íntimament relacionat no només per la via romana, sinó també per l'atracció que devia suposar la veïna presència dels màrtirs, amb la seva basílica, les dependències annexes, els mausoleus i els milers d'inhumacions.

Només un és anterior a la basílica i pot no tenir-hi cap relació. És una *domus* suburbana situada a ponent, a l'altra costat de la via romana que presenta una estructura compacta, amb planta quadrangular i pati central, dins d'un model àmpliament difós en l'arquitectura pròpia dels últims segles de l'Imperi. Mostra una bona organització dels espais, entre els quals destaquen una aula de recep-

ció absidada en l'eix de simetria i un petit conjunt termal. Malgrat tot, però, no hi ha un desplegament decoratiu gaire luxós. Els paviments són de *signinum* i els murs s'ornen amb pintures murals. Només dos petits mosaics en l'ambient calent dels banys en són l'excepció. És, doncs, una *domus* d'una certa importància, però no esplèndida. Construïda entre el 333 i el 350, té una curta vida fins a un moment indeterminat que possiblement s'ha de situar entorn de la segona meitat del segle V.

Els restants edificis, aquests sí plenament contemporanis a la basílica, es disposen entorn d'un pati d'uns 1.200 m². Sens dubte la basílica n'és la construcció principal. Desgraciadament l'estat de conservació era molt precari, de manera que només es conservaven les línies de fonamentació en la major part dels casos.

Al sud de la basílica hi havia un edifici de planta aproximadament quadrangular de poc més de 200 m² amb sis habitacions entorn un espai central que possiblement estaria al descobert. Precedint aquesta construcció, hi ha un pati tancat de planta irregular i d'uns 100 m² de superfície. Pot plantejar-se que sigui un edifici de caràcter domèstic amb un espai central al voltant del qual s'obren les cambres o potser un magatzem.

Altres construccions veïnes tenen un caràcter agrari més clar, com les estructures que l'alcen a l'est de la basílica. Per aquestes s'ha pogut determinar amb claredat que van ser construïdes en dues fases. A la primera, pertany un gran dipòsit d'aigua de 70 m² reforçat amb contraforts que ens informa sobre l'existència de conreus de regadiu al lloc (horts). En un segon moment s'hi adossa un edifici amb un mínim de set estances que aixoplugava una premsa per a l'elaboració del vi, segons apunten els indicis.

Per tant, al mateix temps que s'edificava la basílica, també es construïen uns edificis complementaris que evidencien una explotació agrícola associada. Esbrinar què representa aquest complex arquitectònic d'una basílica associada a uns edificis, no és una tasca fàcil. Es poden plantejar dues hipòtesis per explicar el complex: la primera contemplaria l'erecció de la basílica mitjançant la donació d'un personatge —ja fos laic o eclesiàstic— en proximitat amb el centre espiritual del moment. Per al seu manteniment s'adjudicaria un *fundus* del qual en formarien part els edificis veïns. La segona seria que estéssim davant d'un cenobi.

L'opció que es tractés d'un cenobi es pot fonamentar en en tres punts: la constatació d'un monasterium a Tàrraco segons l'epístola 11 de Consenci; la troballa de la inscripció funerària de Thecla, *virgo Christi*; i la organització de les construccions, semblant a la de certs monestirs siríacs contemporanis. Però la relectura que vam fer en el seu moment de l'epístola de Consenci i el significat del mot *monasterium* ens va decantar en el seu moment per considerar que Frontó era un monjo solitari, i que conseqüentment del text no pot deduir-se

l'existència d'un cenobi l'any 419. La presència de Thecla, esmentada expressament en el seu epitafi com verge de Crist, no implica tampoc la presència d'una comunitat monàstica. Respecte a l'estructura dels conjunts arquitectònics monacals, cal advertir que hi ha una gran varietat de models, i que certament alguns monestirs siris hi guarden algunes similituds. Però contràriament al que succeix a Orient, i especialment a Síria, on s'han pogut documentar nombroses estructures monacals, a Occident restem orfes de restes arqueològiques tan antigues. Els textos ens confirmen la presència dels primers cenobis a Occident a finals del segle IV i principis del V, però desconeixem completament la seva estructura arquitectònica. Per aquest motiu ignorem com eren físicament els primers cenobis occidentals, i si seguien alguns dels models orientals que coneixem. Conseqüentment haurem de concloure que no tenim arguments a favor ni en contra sobre la possible identificació del conjunt descobert l'any 1994 com un monestir. En cas que les restes pertanyessin a un cenobi, desconeixem també fins a quin punt seria «normal» que en l'interior del temple s'hi haguessin enterrat homes, dones i nens. Més encara quan en les tombes dobles s'identifica habitualment un adult de cada sexe.

Aquest comportament sembla més propi d'una simple basílica funerària. Però si és així, com explicar el conjunt d'edificis annexes? Fariem cap a la primera de les hipòtesis plantejades: l'erecció d'una basílica funerària mitjançant la donació d'un personatge, per al manteniment de la qual s'adjudicaria un *fundus* del que en formarien part els edificis veïns. El canvi del segle IV al V és un moment de conversions en massa degut a la política filocristiana dels teodosis. Des del moment en que rics aristòcrates en passaren a formar part, sovint s'implicaren també en generoses donacions. Per altra banda, la denominació d'alguns dels *tituli* romans denoten un origen lligat a l'evergetisme privat d'alguns rics personatges, els quals efectuaven una deixa per poder edificar una església, dotar-la dels objectes necessaris i dels béns que garantissin el seu manteniment i el del clergat que la servia. Pel cas que ens ocupa, els edificis de caire rural que formen conjunt amb la basílica poden tenir aquesta explicació: que formin part d'una explotació agrícola destinada a obtenir uns beneficis per al seu manteniment. En aquest sentit, tant la basílica com els terrenys circumdants podrien haver estat donació d'algun personatge que ha quedat en l'anonimat.

5. COMENTARIS SOBRE LES DUES BASÍLIQUES

Entre la basílica excavada per Mn. Serra Vilaró i la descoberta l'any 1994 hi ha una diferència molt important. La primera es va sobreposar a una necròpolis preexistent i s'instal·là en un extens cementiri a cel obert que va continuar en funcionament. El segon temple no se superposa a cap element previ (a excepció d'un reduït grup de tombes del segle III) i les inhumacions es van efectuar estrictament dins dels límits de l'edifici. Tot indica un caràcter marcadament funerari per la construcció, un veritable cementiri cobert.

La basílica septentrional té un absis de planta quadrangular. La seva presència a Tarragona no ens ha de sorprendre perquè s'inscriu dins d'una tradició ben documentada per aquest moment. El que sobta és que cadascuna de les basíliques del Conjunt Paleocristià del Francolí tingui la capçalera diferent; semicircular l'una i quadrangular l'altra, més encara quan deuen ser més o menys coetànies amb una distància cronològica que no deu superar els 30 anys.

Un altre punt singular és el transsepte, entès com una nau transversal situada entre les naus i l'absis, present en la nostra basílica i també en l'excavada per Serra Vilaró. Arquitectònicament ambdós poden ser definits com transseptes independents continus. Els transseptes independents continus són molt estranys, i en la pràctica només coneixem la basílica constantiniana de Sant Pere del Vaticà i la de Sant Pau Extramurs que com se sap imita l'anterior, mentre els transseptes tripartits són més habituals (Sta. Tecla a Milà, *S. Pietro in Vincoli* a Roma i el grup d'Orient, aquest darrer amb datacions a partir de mitjans de segle V). En les cronologies en que ens estem movent, aquests són els únics existents a *Hispania*.

Si en canvi hem de ressaltar que l'altar de la nova basílica se situava dins l'absis i no en el transsepte, seguint en això una tradició hispànica. Recordarem també que el transsepte i l'absis estaven a una mateixa cota, sobreelevats respecte de les naus, la qual cosa en certa manera està indicant dos àmbits ben diferenciats: un espai reservat al clergat i un altre al poble. Tanmateix els indicis ens porten a suposar que l'espai central del transsepte estava delimitat per cancells. Llavors i paral·lelitzant amb Sant Pere, podríem hipotetitzar que els fidels podrien haver tingut accés als braços del transsepte per al ritus de l'ofrena, però en realitat estem molt lluny de poder esbrinar llur veritable funció.

Un altre ambient comú als dos temples del Francolí és el contraabsis (vegeu fig. 3). La seva presència en les dues basíliques de ben segur que aportarà elements importants de cara a l'explicació d'aquests espais arquitectònics propis únicament d'Àfrica i *Hispania*, i que són encara objecte d'un viu debat entre els especialistes.

Quina és la funcionalitat dels contraabsis en les dues basíliques? Les evidències tarraconenses són clares en aquest sentit. El contraabsis del temple meridional disposava d'un gran sepulcre monumentalitzat; el caràcter de tomba privilegiada és evident. En el temple septentrional es dona el mateix cas: una tomba principal amb la mateixa situació que l'anterior. A més, s'ha pogut constatar amb claredat que tant els contraabsis com el sepulcre privilegiat són contemporanis a les basíliques.

Una de les majors incògnites és qui eren els titulars de tan singulars sepulcres. L'excavat per Serra Vilaró va proporcionar dos esquelets. D'aquesta manera es descarta definitivament un possible caràcter martirial, ja que de cap manera es

podia tractar de les relíquies de Frutuós i els seus companys, que eren tres, amb unes restes òssies que haurien d'haver quedat notablement afectades pel foc, i que en tot cas foren evacuades de la ciutat davant el perill sarraí. De les evidències es desprèn doncs, per als contraabsis tarragonins, una funció d'allotjar un sepulcre privilegiat de caràcter no martirial.

La troballa d'un atri als peus de la basílica septentrional va ser una grata sorpresa; la seva raresa —és l'únic que coneixem a *Hispania*— fa que sigui veritablement singular. En els costats septentrional i meridional s'obren una sèrie d'estances de petites dimensions i funció indeterminada. L'origen de l'atri preludiant el temple, cal buscar-lo en la variada arquitectura constantiniana, i més concretament en la basílica de Sant Pere del Vaticà. A Sant Pere, abans d'entrar a la basílica, el pelegrí es trobava amb una triple entrada que donava accés a un atri de planta quadrangular enjardinat en el centre del qual hi havia una font monumental. Els atris —entesos com a patis davanters normalment porxats per tres o quatre dels seus costats— són característics de ciutats importants però es troben en les més diverses regions de l'Imperi repartits d'una manera desigual i són poc freqüents. A Occident n'hi ha un sol a *Hispania* —el nostre—, una dotzena a Àfrica, una vintena a Itàlia, i uns pocs a la *Gallia* i a *Germania*. Una gran part es construïren entre època constantiniana i principis del segle V i la seva funció era crear un marc monumental per accedir al temple. L'interior es presentava enjardinat, sovint amb una font central. També hi ha una funció secundària de caire funerari que lliga bastant bé amb el que s'ha documentat a Tarragona. El grup oriental d'atri és més abundant, i estances laterals com les presents en la nostra basílica es troben sobretot entre els atris orientals. A Egipte s'aixeca la basílica septentrional de Sant Menna, amb estances associades a l'atri: són cinc petits ambients iguals de reduïdes dimensions, una cuina i un *triclinium*. El seu excavador, P. Grossmann, s'inclina per pensar que podria haver estat la residència del Patriarca d'Alexandria en les seves visites al santuari. Pel cas de Tarragona desconeixem la seva funció, però per la presència d'un màxim de vuit reduïdes estances i d'una sala de majors dimensions, l'esmentat atri copte constitueix un paral·lel a tenir en compte, al menys a nivell arquitectònic.

Les diverses singularitats de la basílica septentrional la converteixen en un *unicum* a *Hispania*. S'expliquen en funció de la importància de Tàrraco com a capital de la *Tarraconensis*, per l'estreta relació que va mantenir sempre amb Roma i les províncies africanes, i també per la seva cronologia reculada. Si analitzem els diferents ambients ens adonarem de seguida que el temple conté una amalgama d'elements que permeten definir-lo com un edifici eclèctic. Així, dos dels ambients arquitectònics més significatius, el transsepte i l'atri, estan presents en la basílica de Sant Pere del Vaticà i en cap més basílica hispànica. La presència de contraabsis en les dues basíliques ens du a relacionar-les amb basíliques africanes i altres d'hispàniques.

Considerem que la basílica excavada per Serra Vilaró contenia les relíquies de

Sant Frutuós, Auguri i Eulogi. De dimensions notablement superiors a la recentment excavada, degué ser la primera en construir-se, si bé no hi ha arguments arqueològics suficients per afirmar-ho amb seguretat. És un temple martirial i cementirial. La basílica septentrional té també un marcat caràcter cementirial com demostra el subsòl atapeït de sepulcres.

El model hem de cercar-lo a la capital de l'imperi. Constantí, a més d'edificar la catedral de Roma al Laterà, va fer construir una sèrie de grans basíliques fora de la ciutat en honor als màrtirs que s'hi trobaven enterrats. La més impressionant fou sense dubte la dedicada a Sant Pere. Encara cal sumar quatre basíliques més degudes a la iniciativa de l'emperador i els seus familiars: les basíliques dels sants Pere i Marcel·lí, Sant Llorenç, Santa Agnès i Sant Sebastià. Dues basíliques similars daten també del segle IV: les anònimes de la via Prenestina i via Ardeatina. Totes aquestes basíliques funeràries estaven construïdes vora catacombes que contenien el sepulcre d'algun màrtir i constituïen grans cementiris comunitaris coberts que allotjaven milers de tombes protegides per la proximitat al sepulcre sant. A Roma se sap que estaven dotades d'altars eucarístics que es devien emprar en ocasió de les festes dels màrtirs a les que estaven dedicades. A més, estaven obertes a la celebració de banquets funeraris. A Tàrraco, la basílica de Frutuós té un sentit similar: guarda el cos dels màrtirs i constitueix un cementiri cobert, on els dies senyalats devia celebrar-se l'eucaristia i potser també banquets funeraris. Per la basílica septentrional no es pot afirmar que allotjés cap tomba martirial, però la seva funció funerària és més que evident.

6. DECADÈNCIA DEL CONJUNT

El gran moment del conjunt paleocristià del Francolí és el període comprès entre la segona meitat del segle IV i la primera del V. A mitjans del mateix segle V la funció cementirial de la necròpolis de Sant Frutuós es ralentitza notablement. La basílica septentrional excavada el 1994/95 no conté materials arqueològics que superin la meitat del segle V, i l'estat de les restes evidencia que al tancament del temple va succeir el seu desmunt conscient i ordenat per tal de recuperar tots els elements aprofitables. Es presenta doncs per la segona meitat de la cinquena centúria un panorama més aviat decadent: la gran àrea de la necròpolis de Sant Frutuós queda reduïda a la basílica de Sant Frutuós i ambients meridionals, i el conjunt septentrional queda abandonat.

No és fàcil explicar el motiu pel qual el conjunt paleocristià del Francolí sembla entrar en una forta decadència a partir de finals del segle V. Les dades indiquen que de tot el complex en va restar actiu només el més essencial: la basílica martirial. Unes poques sepultures més tardanes que es concentren en la basílica i voltants semblen datar de principis del segle VI.

S'ha descrit anteriorment com la basílica de Sant Frutuós va acollir un segon

paviment de mosaic superposat directament a l'original de *signinum*, el qual va cobrir la totalitat d'inscripcions funeràries —incloses les musives—. Aquest segon paviment no conté inscripcions ni aixopluga nous sepulcres. Tenint en compte que els últims enterraments deuen ser dels primers anys del segle VI, caldrà datar el paviment de grans teselles a partir d'aquest moment, així com també la nova sistematització del santuari amb la creació d'un muret de separació i un esglaió que comunica amb la nau central. La presència en la zona de bronzes del segle VI i elements decoratius de caire visigòtic datables entre la segona meitat del segle VI i el VII ens informen sobre la continuïtat del temple, com a mínim, durant tot el segle VI. Una altra reforma de datació incerta afecta el baptisteri que perd la seva funció primigènia en ser coberta tota l'estança per un paviment d'*opus signinum*.

A principis de segle VI la necròpolis de Sant Fructuós devia ser un vell cementiri, amb una basílica que necessitava certes reformes. Aquestes tingueren lloc en la primera meitat del segle VI i van implicar per al temple l'anul·lació de la seva funció funerària i baptismal. Aquest important canvi va lligat amb la desaparició de la necròpolis de Sant Fructuós com a tal, que a partir d'aquest moment —segle VI— es veurà reduïda a la basílica, la qual serà mantinguda, suposem, pel prestigi que encara conservava en funció de les relíquies que custodiava o havia custodiat —si aquestes havien estat objecte d'una traslació—.

No podem passar per alt l'epitafi del bisbe Sergi (*ca.* 520-555). Segons el qual, Sergi hauria restaurat els sostres enfonsats del temple sagrat i hauria construït un *cenobium* no lluny de la ciutat. El temple sagrat difícilment podia ser la nova catedral que acabava de ser construïda en el punt culminant de l'acròpolis de la ciutat. Podria ser, en canvi, alguna de les dues basíliques del Francolí i precisament la basílica de Sant Fructuós és objecte de reformes en aquesta època. Per tant creiem probable que fós aquest el temple restaurat.

Precisament en aquesta primera meitat del segle VI s'operen grans canvis en els edificis eclesiàstics. Hi ha els primers indicis de desmuntatge d'estructures flàvies a gran escala en el recinte de culte, a l'acròpolis de la ciutat, que es documenten en el Col·legi d'Arquitectes, amb un edifici estructurat a base de naus que ha estat proposat com un possible episcopi. La troballa de restes visigodes i d'algun enterrament del segle VII en les proximitats ha servit de base per situar en aquesta zona la catedral visigoda. Cal recordar que és en aquest moment quan es produeix la monumentalització dels centres episcopals, com es constata a Barcelona i Terrassa. També és durant el segle VI quan es construeix una basílica sobre l'*arena* de l'amfiteatre on havien sofert martiri Fructuós i els seus diaques. Amb aquesta nova etapa edilícia es configurarà una nova topografia que s'anirà desenvolupant fins assolir el panorama reflectit en l'Oracional de Verona. D'una manera o altra la implantació dels nous espais de culte devia incidir negativament en el conjunt paleocristià del Francolí. Un altre factor que podria haver repercutit en la decadència de l'àrea suburbial són les inundacions del riu, de les quals n'hem trobat testimonis arqueològics.

En el segle VI la situació de les necròpolis també varia. El suburbi occidental deixa de ser la zona preferent d'enterrament. A canvi, continua activa la necròpolis de Mas Rimbau fins a final de l'època antiga i es creen noves àrees, com l'adjunta a la basílica de l'amfiteatre i potser una altra relacionada amb la catedral.

7. EL CONJUNT DEL FRANCOLÍ, EPISCOPI DE TÀRRACO EN EL SEGLE V?

L'epístola 11 de la correspondència de Consenci amb Sant Agustí, datada l'any 419, és a dir, en el moment de màxim desenvolupament del conjunt paleocristià objecte del nostre estudi, amb les dues basíliques i edificis annexos en ple funcionament, és d'una gran importància per a la nostra ciutat. La carta forma part del lot descobert per J. Divjak i ha estat estudiada a fons per J. Amengual. El text narra una complicada trama per desemmascarar priscil·lianistes. De la lectura del document es copsa una Església plenament consolidada i estructurada, amb bisbes, diaques, preveres i monjos, amb les seves respectives atribucions. Entre moltes altres primícies, la carta ens dóna el nom d'un bisbe tarraconense desconegut: *Titianus*, que és el primer metropolità que coneixem investit amb aquesta funció. La primacia del bisbe de Tàrraco sobre *Hispania* continuarà essent indiscutible fins al segle VII, quan s'esdevindrà l'enfortiment de la seu de Toledo promocionat pels monarques visigots. A banda de la constatació que l'Església tarraconense era a inicis del segle V una seu forta, aquí ens interessen especialment les escadusseres informacions de caire edilici que poden extreure's del document, també recollides per Amengual. Els bisbes es reuneixen al *secretarium*. Possiblement era una sala de sessions on els membres del clergat es reunien per dialogar i resoldre els problemes, una mena de cancelleria que disposava d'un encadirat adient. Del context es dedueix que se situava a prop de l'església i possiblement comunicat amb ella. S'entreveu que el *secretarium* formava part de l'*episcopium*, juntament amb la catedral, el baptisteri i la mateixa residència del bisbe.

Ara bé, on era l'episcopi? El text no ens aclareix res al respecte, i sobre la seva ubicació alguns investigadors han formulat ja algunes hipòtesis. En alguns articles recents on s'han plantejat qüestions sobre el cristianisme primitiu de Tàrraco i la seva edilícia es proposa identificar les estructures del Conjunt Paleocristià del Francolí com el primer episcopi de la ciutat. És clar que sobre la seva ubicació cal excloure l'acròpolis perquè no havia començat el desmantellament del fòrum provincial i de moment sembla que conservava encara el seu caràcter oficial. Llavors, i en absència d'altres restes identificades, defineixen l'episcopi enmig de la necròpolis paleocristiana, amb la catedral servant les relíquies dels màrtirs lligat amb l'episcopi, una hipòtesi que ja va llançar Puig i Cadafalch en el seu dia.

Sens dubte, els defensors d'aquesta hipòtesi estan influenciats per la concen-

tració d'edificis cristians en aquesta àrea i per la riquesa i abundor de materials: sarcòfags, inscripcions, laudes musives, etc., i també per l'absència d'elements similars en la resta de la ciutat —recordem que estem a inicis del segle V—. La notabilíssima mostra d'elements cristians en l'àrea de la necròpolis no ha d'estranyar-nos; es tractava d'un prestigiós santuari martirial i per ell els cristians sentien una gran atracció.

L'argument *ex silentio* —la manca d'altres restes localitzades en la ciutat— no és un element vàlid des del nostre punt de vista. Tarragona ha estat una ciutat en constant transformació durant molts segles i malauradament les destruccions de restes antigues s'han succeït a un ritme vertiginós. Per exemple, l'àrea intramurs que va ser devastada per la Pedrera del Port i tot l'eixample del segle XIX. Grans extensions van ser rebaixades sense cap mena de control arqueològic i de tot plegat es conserven alguns objectes descontextualitzats que es van poder recollir d'entre les runes. Amb aquestes condicions, la presència d'una basílica podria haver passat perfectament desapercibuda, més encara si es trobés en un estat d'arrasament com la que hem tingut oportunitat d'excavar. La suposada monumentalitat de la basílica tampoc és garantia de la seva identificació. Fins a cert punt sorprèn que ciutats tan explorades com Roma o Òstia continuïn donant novetats en aquest aspecte; en són testimoni descobriments tan sorprenents en l'última dècada com la basílica circiforme de via Ardeatina o la basílica episcopal d'Òstia.

El lloc d'enterrament més desitjat pels cristians del temps en què escriu Consenci era la necròpolis de Sant Fructuós. Les evidències mostren que les àrees d'enterrament van respectar el perímetre emmurallat fins i tot al segle V. Per tant, sembla lògic pensar que si l'església episcopal s'hagués alçat *intra muros* no hauria allotjat tampoc enterraments, almenys de manera sistemàtica. Sense enterraments es manlleva també l'opció de trobar possibles epígrafs, que com se sap i amb comptadíssimes excepcions són sempre de caire funerari. I són precisament les inscripcions el que podria haver-se reconegut i recollit en la gran desfeta del segle XIX. S'afegeixen noves dificultats, doncs, per a la identificació del temple.

Tradicionalment i fins fa alguns anys s'havia definit una transició que s'hauria donat en moltes ciutats: l'església episcopal paleocristiana se situaria en un context cementiri i, per tant, als afores de la ciutat, lligada al lloc de sepultura del primer bisbe o del màrtir local. Estaria en funcionament durant un període breu de temps, fins que l'església hauria penetrat a l'interior de la ciutat en un segon moment en què s'hauria assolit més poder. En els treballs dels últims anys i especialment des del IX Congrés Internacional d'Arqueologia Cristiana celebrat el 1986 s'ha demostrat que aquest procés no va ser general i que —si va existir— va ser excepcional. Per exemple, per a les ciutats de la Itàlia septentrional, G. Cantino escriu que per ninguna de les esglésies episcopals s'ha provat un origen cementiri. Efectivament, les basíliques episcopals es localitzen en l'interior de les ciutats, de vegades en posició marginal

i de vegades al centre, sobreposant-se a edificis anteriors de caire residencial, comercial o fins i tot públic. En els casos nord-itàlics estudiats en l'article referit es constata que les esglésies episcopals més antigues (segle IV) acostumen a ocupar posicions més excèntriques dins la ciutat, mentre que les més modernes (segle V) s'acosten més al centre. Aquesta tendència implica també un progressiu enfortiment de l'Església a mesura que avança el temps. Encara podem afegir els casos de la mateixa basílica episcopal de Roma aixecada dins la ciutat però en un lloc molt marginal i la basílica episcopal d'Òstia amb una ubicació similar. En els primers temps la construcció de la catedral devia ser una iniciativa privada de la comunitat, com sembla indicar la seva connexió amb àrees domèstiques o comercials; tanmateix, la seva inserció en àmbits públics comporta que aquests han perdut la seva funció originària i ja no tenen raó de ser. Potser un bon paral·lel per a Tàrraco és Trieste on, en un moment avançat del segle V, la catedral es construeix sobre l'antiga zona cultural, talment el mateix que sembla succeir a la nostra ciutat pocs anys més tard. La sèrie *Topographie chrétienne des cités de la Gaule* ens mostra per a la Gàl·lia un panorama similar, amb un exemple significatiu a Arles. I la revisió d'algun exemple africà com el magnífic complex de Tebessa, que havia estat explicat per alguns autors com un conjunt episcopal suburbà, ha estat redefinit per Christern com un imponent lloc de pelegrinatge. No obstant, alguns investigadors continuen sostenint l'origen extraurbà d'algunes primitives catedrals de la zona d'Etrúria, a Canosa, o a *Cornus* a Sardenya, però es tracta de casos aïllats.

Amb tot això vull ressaltar que desconeixem realment on estava ubicat l'episcopi de Tàrraco en temps de Consenci. Com he dit anteriorment, el buit d'informació que tenim sobre la ciutat intramurs i les dificultats per procedir a la seva identificació en èpoques passades a causa de la manca d'elements clars com l'epigrafia, permeten suposar que podria haver estat ubicat dins les muralles, tal com sembla documentar-se en la major part dels llocs.

També en aquesta època —finals del segle IV i inicis del V— Aureli Prudenci escriu el seu *Peristephanon*. En els darrers versos de l'himne VI dedicat als tres màrtirs tarragonins s'hi pot llegir:

*Hinc aurata sonent in arce tecta,
blandum litoris extet inde murmur
et carmen freta feriata pangant*
(Prud., *Perist.* VI, 154-156)

Els *aurata tecta* s'han relacionat tradicionalment amb els teginats daurats d'una basílica —encara que el text no ho digui explícitament— que estaria situada *in arce*, a la ciutadella. La ciutadella no ha de ser necessàriament l'acròpolis de la ciutat, la qual sabem que estava ocupada pels edificis del fòrum provincial. També pot referir-se a l'interior del recinte emmurallat, i més encara quan l'accidentada topografia del turó crea notables altures encarades a

mar. S'està referint Prudenci a una basílica intramurs, l'episcopal? Es tracta d'aquell edifici destruït el 1857 i documentat per Hernández Sanahuja, datat l'any 395, situat sobre l'espadat del teatre romà? L'objecció en la utilització d'aquest text és que no sabem fins a quin punt el *Peristephanon* està descrivint uns edificis reals o està utilitzant unes imatges poètiques que poc o res tenen a veure amb la realitat.

8. CONCLUSIÓ

No hi ha dubte que el que hem anomenat Conjunt Paleocristià del Francolí es configura com el complex de caire martirial més imponent d'*Hispania* (fig. 8). És lògic, si tenim en compte que en aquella època Tàrraco era capital i que comptava amb els primers màrtirs coneguts de les terres hispàniques. Altres

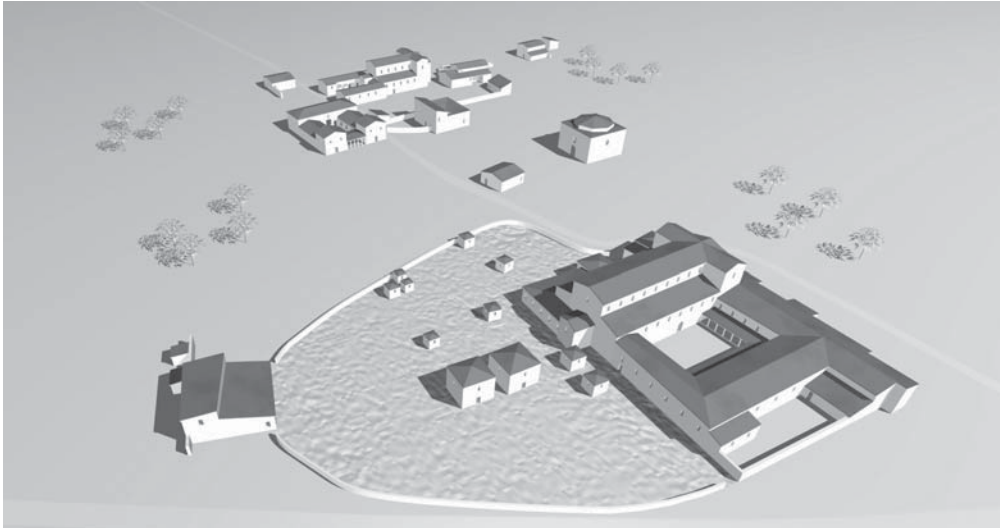

Figura 8.—Restitució ideal del conjunt paleocristià del Francolí. En primer terme la basílica meridional o de Sant Fructuós, amb un gran edifici annexat. S'assenyala també l'àrea ocupada per la necròpolis paleocristiana. Al fons, el conjunt format per la basílica septentrional i altres edificis associats, entre els quals un gran dipòsit d'aigua i una premsa (López, 2006).

ciutats que tingueren *martyria* no són ben coneguts —Alcalá de Henares, Girona, València— o bé la seva monumentalització és d'una cronologia més avançada —Mèrida—.

La munió d'edificis ocupa una extensa superfície i és notable per la seva antiguitat. La gran necròpolis comptava amb uns 3000 sepulcres i la presència de dues basíliques que poden datar-se sobre l'any 400 aporta dos dels temples hispànics més antics, així com altres construccions, algunes de caire domèstic, altres de tipus agrari i finalment altres de difícil adscripció.

La definició d'aquest magnífic complex martirial és un element de primer ordre i un perfecte exemple de la nova topografia cristiana que comença a configurar-se en el segle IV. S'identifiquen una sèrie de comportaments recurrents en altres santuaris similars, especialment aquell de la inhumació *ad sanctos*, tan característic d'aquesta època. En efecte, l'emergència del culte martirial privilegia el suburbi, que a partir d'ara serà centre d'atracció i lloc de reunió. L'afluència de pelegrins acabarà afavorint l'aparició d'estructures auxiliars com hostatgeries o monestirs que desgraciadament aquí no s'han pogut acabar de determinar per una deficient conservació de les restes. S'entreveu doncs el caràcter monumental i poderós d'aquesta primera arquitectura tarraconense. El suburbi de Roma començà la seva monumentalització amb els *martyria* constantinians. A una altra de les capitals, Milà, el fenòmen es produí en la segona meitat del segle IV, sobretot sota l'impuls de Sant Ambrós; i a Tàrraco es detecta en el canvi del segle IV al V, moment de la prelatura d'Himeri, Hilari i Ticià, en que els textos mostren la gran importància dels bisbes de Tàrraco com a metropolitans d'*Hispania*.

BIBLIOGRAFIA

- ALFÖLDY, G., *Die Römischen Inschriften von Tarraco*. Madrider Forschungen, Berlín, 1975.
- ALFÖLDY, G., *Tarraco*, Fòrum 8, Tarragona, 1991.
- AMENGUAL, J. (ed.), *Consensi, correspondència amb Sant Agustí* (Bernat Metge, 244), Barcelona 1987.
- , «Vestigis d'edificis a les cartes de Consenci i Sever», *III Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica* (Maó 1988), Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1994, 489-499.
- , «La teologia i les estructures eclesiàstiques a la Tarraconense, segons la correspondència de Consentius amb Sant Agustí», *AST* 67/2 (1994), 47-60.
- AMO, M. D. *Estudio crítico de la Necrópolis Paleocristiana de Tarragona*, 3 vol., Tarragona: IET Ramon Berenguer IV 1979-1981-1989.
- , «Bronces de la basílica y del cementerio paleocristiano de Tarragona», *Butlletí Arqueològic RSAT* 16, (1994) 169-180.
- , «Thecla et Theclae. De la santa de Iconio a la beata tarraconense» a *El temps sota control. Homenatge a F. Xavier Ricomà Vendrell*, Tarragona: Diputació 1997, pp. 123-131.
- AQUILUÉ, X., *La seu del Col·legi d'Arquitectes. Una intervenció arqueològica en el centre històric de Tarragona*. Tarragona: Col·legi d'Arquitectes de Catalunya – Demarcació de Tarragona 1993.
- ARBEITER, A., «Los edificios de culto cristiano: escenarios de la liturgia», a MATEOS, P.; CABALLERO, L., *Repertorio de arquitectura cristiana en Extremadura: época tardoantigua y altomedieval*, (Anejos de Archivo Español de Arqueología XXIX), Mérida: Instituto de Arqueología de Mérida 2003, pp. 177-230.
- BAUER, F. A. *et al.* «Untersuchungen im Bereich der Konstantinischen Bischofskirche Ostias. Vorbericht zur ersten Grabungskampagne 1998», *Römische Mitteilungen* 106, (1999) 289-342.
- BISCHOP, J. L., *Deir Dêbès, monastère d'Antiochène. Étude architecturale* (Bibliothèque archéologique et historique CXLVIII), Beirut: Institut Français d'Archéologie du Proche-Orient, 1997.
- BONNET, CH.; HEREDIA, J. «Conjunt episcopal de Barcelona», a *Del Romà al Romànic. Història i cultura de la Tarraconense mediterrània entre el segle IV i X*, Barcelona 1999, pp. 180-181.
- BOSCH, F. *et al.*, «La transformació urbanística de l'acròpolis de Tarraco: avanç de les excavacions del Pla Director de la Catedral de Tarragona (2000-2002)», a *VI Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica: (València 2003)*, Barcelona: Institut d'Estudis Catalans 2005, pp. 167-174.
- BRENK, B., «Microstoria sotto la chiesa dei SS. Giovanni e Paolo: la cristianizzazione di una casa privata» *Rivista dell'Istituto Nazionale di Archeologia e Storia dell'Arte*, sèrie III, 18, (1995) 169-206.
- , «La christianisation d'Ostie», en DESCOEUDRES, J. P., *Ostia, port et porte de la Rome Antique*, Ginebra 2001, pp. 262-271.
- BUTLER, H. C., *Early churches in Syria*, Princeton 1929.
- CANTINO, G. *et al.*, «Topografia della civitas cristiana tra IV e VI sec.», a BROGIOLO, G. P. (ed.), *Early medieval towns in west Mediterranean*, (Documenti di Archeologia, 10), Màntua 1996.
- CECCHIELLI, M., «Intorno ai complessi battesimali di San Pietro in Vaticano e di S. Agnese sulla via Nomentana», *Quaderni dell'Istituto di Archeologia e Storia Antica dell'Università G. d'Annunzio di Chieti* 3 (1983) 181-199.
- CHRISTERN, J., *Das frühchristliche Pilgerheiligtum von Tebessa. Architektur und Bauornamentik einer Spätantiken Bauhütte in Nord-Afrika*, Wiesbaden 1976.

- COLOMBÁS, G. M., *El monacato primitivo*, Madrid: Biblioteca de Autores Cristianos 1998.
- CORTÉS, R.; LÓPEZ, J., «Inscripció de Thecla, verge consagrada a Crist», a *Temps de monestirs*. Els monestirs catalans entorn l'any mil, Barcelona 1999, 119-122. [Catàleg de l'exposició].
- COSENTINO, A., «Il battesimo a Roma: edifici e liturgia», a *Ecclesiae Urbis. Atti del Congresso Internazionale di studi sulle chiese di Roma (IV-X secolo) (Roma 2000)* (Studi di Antichità Cristiana LIX), Ciutat del Vaticà 2002, pp. 109-142.
- CROZET, R. (1972), «Chapelles et basiliques funéraires en France», a *Actas del VIII Congreso Internacional de Arqueología Cristiana (Barcelona 1969)*, Ciutat del Vaticà – Barcelona, 247-259.
- DEICHMANN, F. W., *Archeologia cristiana*, Roma 1993.
- DOURTHE, P. «Typologie de l'autel, emplacement et fonction des reliques dans la Péninsule Ibérique et le sud de la Gaule du Ve au XI siècle», *Bulletin Monumental* 153 (1995) 7-22.
- DUVAL, N. *Sbeitla et les églises africaines a deux absides. Recherches archéologiques sur la liturgie chrétienne en Afrique du Nord*, Paris: Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome 1973, pp. 118 i 118 bis.
- , «Les relations entre l'Afrique et l'Espagne dans le domaine liturgique: existe-t-il une explication commune pour les contre-absides et contre-choeurs?», *Rivista di Archeologia Cristiana* LXXVI, (2000a) 429-476.
- , «Architecture et liturgie: les rapports de l'Afrique et de l'Hispanie à l'époque byzantine», a *V Reunión d'Arqueologia Cristiana Hispànica (Cartagena 1998)*, Barcelona 2000b, pp. 13-28.
- DUVAL, Y. «Projet d'enquête sur l'épigraphie martyriale en Espagne romaine, visigothique (et Byzantine)», *Antiquité Tardive* 1 (1993) 173-206.
- EBANISTA, C., «La basilica nova di Cimitile/Nola. Gli scavi del 1931-36» *Rivista di Archeologia Cristiana* LXXVI (2000) 477-539.
- FERRARI, G., *Early roman monasteries. Notes for the history of the monasteries and convents at Rome from the V through the X century*, (Studi di Antichità Cristiana, XXIII), Ciutat del Vaticà 1957.
- FIOCCHI, V., *Strutture funerarie ed edifici di culto paleocristiani di Roma dal IV al VI secolo*, Ciutat del Vaticà 2001.
- FRANCESCO, D. DE, «Chiesa romana e proprietà fondaria nel suburbio tra il IV secolo e l'età gregoriana. Riflessioni e problemi», a PERGOLA, PH. et al. (ed.), *Suburbium. Il suburbio di Roma dalla crisi del sistema delle ville a Gregorio Magno*, (École Française de Rome 311), Roma 2003, pp. 515-544.
- FRANCHI DEI CAVALIERI, P., «Las actas de San Frutuoso de Tarragona», *Boletín Arqueológico RSAT*, (1959) 1-70.
- GAUTHIER, N. – PICARD, J. CH. (ed.), *Topographie chrétienne des cités de la Gaule des origines au milieu du VIIIe siècle*, Paris: De Boccard 1986.
- GIORDANI, R., «Et sepultus est iuxta corpus beati Petri in Vaticano. Qualche considerazione sul problema delle sepolture dei papi nell'antichità», *VetCh* 40 (2003) 301-317.
- GIUNTELLA, A. M., «Cornus. L'area cimiteriale orientale», a *Mediterraneo tardoantico e medievale, (Scavi e ricerche)* Oristano 1999, pp. 13-1.
- GODOY, C., *Arqueología y liturgia. Iglesias hispánicas (siglos IV al VIII)*, Barcelona, 1995.
- , «Sobre arqueología y liturgia en las iglesias hispanas», *Rivista di Archeologia Cristiana* LXXVII (2001) 469-480.
- GROSSMANN, P., *Abu Mina. A guide to the Ancient Pilgrimage Center*, El Caire 1986.
- GURT, J. M., «Les ciutats i l'urbanisme», a *Del romà al romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana 1999, pp. 63-76.
- GUYON, J. – YEIJMANS, M. (dir.), *D'un monde à l'autre. Naissance d'une Chrétienté en Provence. IVe-VIe siècle*, Arles 2002.
- HAUSCHILD, T., «Construcción de planta central, próxima a Tarragona», *Butlletí Arqueològic RSAT*, (1975) 5-32.
- , «Hallazgos de la época visigoda en la parte alta de Tarragona», a *III Reunión d'Arqueologia paleocristiana hispànica (Maó 1988)*, Barcelona 1992, pp. 151-157.
- , «Bronzefunde aus einem westgotenzeitlichen grab neben der Kathedrale von Tarragona», a *Spania. Estudis d'Antiguitat Tardana oferts en homenatge al professor Pere de Palol i Salellas*, Barcelona 1996, pp. 157-163.
- HEINZELMANN, M. et al., «Vorbericht zu einer

- geophysikalischen Prospektions. Kampane in Ostia Antica», *Römische Mitteilungen* 104 (1997) 537-548.
- HERNÁNDEZ, B. *Opúsculos históricos, arqueológicos y monumentales*, Tarragona 1884.
- HESBERG, H. VON, *Monumenta. I sepolcri romani e la loro architettura*, Milà 1994.
- HISPANA, MARTÍNEZ, G. (ed.) *Collectio canonum ecclesiae Hispanae*, 5 vols., Madrid: CSIC 1966.
- JANSSENS, J., «Le tombe e gli edifici funerari dei papi dell'antichità», a *Ecclesiae Urbis. Atti del Congresso Internazionale di studi sulle chiese di Roma (IV-X secolo) (Roma 2000)* (Studi di Antichità Cristiana LIX), Ciutat del Vaticà 2002, pp. 221-264.
- KRAUTHEIMER, R., *Corpus Basilicarum Christianarum Romae*, Ciutat del Vaticà 1937-1980.
- , *Tre capitali cristiane*, Torí 1987.
- , *Arquitectura paleocristiana y bizantina*, Madrid: Cátedra 1992.
- LÓPEZ, J., *Les basíliques paleocristianes del suburbi occidental de Tàrraco. El temple septentrional i el complex martirial de Sant Fructuós* (Documenta 4), 2 vols., Tarragona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica 2006.
- MACIAS, J. M., «Tàrraco en la Antigüedad Tardía: un proceso simultáneo de transformación urbana e ideológica», a RIBERA, A. (coord.). *Los orígenes del cristianismo en Valencia y su entorno*, València 2000, pp. 259-271.
- MACIAS, J. M. – REMOLÀ, J. A., «Món funerari de la ciutat de Tàrraco», a *Del romà al romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*, Barcelona: Enciclopèdia Catalana 1999, pp. 261-263.
- MALONEY, J., «Early Christian Churches in Iberia, some considerations», *Art History* 3, (1980) 129-143.
- MATEOS, P., «Identificación del xenodochium fundado por Mazona en Mérida», a *IV Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica* (Lisboa 1992), Barcelona: Institut d'Estudis Catalans 1995, pp. 309-316.
- , «La basílica de Santa Eulalia de Mérida. Arqueología y urbanismo», a (Anejos de Archivo Español de Arqueología XIX), Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas 1999.
- MIGNE, J. P. (ed.), *Patrologiae Latinae Cursus completus*, 217 vol., París 1844-1855.
- MUÑOZ, A., *El cristianisme a l'antiga Tarragona. Dels orígens a la incursió islàmica*. Tarragona 2001.
- NIQUET, H., «Christians at late roman Tarraco: a reappraisal of the evidence», a *XII Congressus Internationalis Epigraphiae graecae et latinae (Barcelona 2002)*, Barcelona 2007, pp. 1021-1028.
- NOLLA, J. M.; SAGRERA, J., «Civitatis impuritanae coemeteria», *Estudi General* 15, (Girona) (1995).
- OTRANTO, G., *Italia meridionale e Puglia paleocristiane. Saggi storici*, Bari: Edipuglia 1991.
- , «Il pellegrinaggio nel cristianesimo antico», *Vetera Christianorum* 36-2 (1999) 239-258.
- PALOL, P., *Tarraco Hispanovisigoda*, Tarragona: Real Sociedad Arqueológica Tarraconense 1953.
- , *Arqueología cristiana de la España romana (siglos IV al VI)*, Madrid – Valladolid: CSIC 1967.
- PAVOLINI, C., «La basilica costantiniana di S. Agnese. I risultati delle indagini e dei restauri per il Giubileo del 2000», a *Ecclesiae Urbis. Atti del Congresso Internazionale di studi sulle chiese di Roma (IV-X secolo) (Roma 2000)*, (Studi di Antichità Cristiana LIX), Ciutat del Vaticà 2002 pp. 1.203-1.224.
- PÉREZ, M., «La invenció (*inventio*) del culte a santa Tecla en la Tarragona d'època medieval», *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona* 50 (2006) 21-58.
- PETRUCCIONE, J., *Prudentius' use of martyrological topoi in Peristephanon*, Michigan: University of Michigan 1985.
- PICARD, J. CH., «Étude sur l'emplacement des tombes des papes du IIIe au Xe siècle», *Mélanges de l'École Française de Rome* 81, (1969) 725-782.
- PICARD, J. CH., «L'atrium dans les églises paléochrétiennes d'Occident», *Actes du XIe Congrès international d'archéologie chrétienne (Lyon, Vienne, Grenoble, Genève et Aoste 1986)*, Roma: École Française de Rome, vol. 1, 1989, pp. 505-553.
- PIETRI, CH., *Roma Christiana, I e II*. (Bibliothèque de l'École Française d'Athènes et de Rome, 224), Paris – Roma 1976.
- PUIG, J., *La Basílica de Tarragona (Períodes Paleocristià i Visigòtic)*, Barcelona: IEC 1936.
- REEKMANS, L., «L'implantation monumentale chré-

tienne dans la zone suburbaine de Rome du IVe au IXe siècle» *Rivista di Archeologia Cristiana* 44 (1968) 173-207.

REMOLÀ, J. A., «Arquitectura funeraria», a DUPRÉ, X. (ed.). *Las capitales provinciales de Hispania, 3: Tarragona. Colonia Iulia Urbs Triumphalis Tarraco*, Roma 2004, 83-96.

REYNAUD, J. F., *Lugdunum Christianum. Lyon du IVe au VIIIe s.: topographie, nécropoles et édifices religieux*, (Documents d'Archéologie Française 69), Paris 1998.

ROCCA, E. La, «Le basiliche cristiane a deambulatorio e la sopravvivenza del culto eroico», a *Ecclesiae Urbis. Atti del Congresso Internazionale di studi sulle chiese di Roma (IV-X secolo) (Roma 2000)*, (Studi di Antichità Cristiana LIX), Ciutat del Vaticà 2002, pp. 1.109-1.140.

SABBATINI, P. T., «Storia e leggenda nel Peristephanon di Prudenzio», *Rivista di studi classici* 21, Roma (1973) 39-77.

SERRA, J., «Baptisteri romà de Tarragona», *AST* 7 (1931) 351-356.

—, *Frutuós, Auguri i Eulogi, màrtirs sants de Tarragona*, Tarragona 1936.

—, *San Próspero de Tarragona y sus discípulos refugiados en Italia en el año 711*, Barcelona: Biblioteca Balmes 1943.

—, *La necrópolis de San Fructuoso*, Tarragona 1948.

SOTOMAYOR, M., «La Iglesia en la España romana», a GARCÍA, R. (dir.). *Historia de la Iglesia en España, I. La Iglesia en la España romana y visigoda (siglos I-VIII)* (Maior 16), Madrid: Biblioteca de Autores Cristianos 1979, pp. 1-400.

TCHALENKO, G., *Villages antiques de la Syrie du Nord. Le massif du Bélus à l'époque romaine*, 3 vols. (Bibliothèque Archéologique et Historique 50), Paris 1958.

TED'A, «Els enterraments del Parc de la Ciutat i la problemàtica funerària de Tàrraco», *Memòries d'excavació*, vol. 1, Tarragona: Taller Escola d'Arqueologia 1987.

TESTINI, P., *Archeologia cristiana*, Bari 1980.

— et al., «La cattedrale in Italia», a *Actes du XIe Congrès International d'Archéologie Chrétienne (Lyon, Vienne, Grenoble, Genève et Aoste 1986)*, Roma 1989.

TULLA, J. et al., «Excavaciones en la Necrópolis

Romano-Cristiana de Tarragona», *Memoria de la Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades*, núm. 88, Madrid 1927.

ULBERT, T., *Frühchristliche Basiliken mit Doppelapsiden auf der Iberischen Halbinsel. Studien zur Architektur und Liturgiegeschichte* (Archäologische Forschungen 5), Berlin: Gebr. Mann 1978.

VOLPE, G. et al., «Chiese rurali dell'Apulia tardoantica e altomedievale», a PERGOLA, P., *Alle origini della parrocchia rurale (IV-VIII sec.)*, (Sussidi allo studio delle Antichità cristiane XII), Ciutat del Vaticà: Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana 1999, pp. 261-311.

— et al., «Il complesso episcopale paleocristiano di san Pietro a Canosa», *Vetera Christianorum* 39 (2002) 133-190.